

יציאת מצרים – לדרכי השימוש במקורות חיצוניים

נילי ואזנה ודנאל קאהן

פנינה גלפז-פלד, יציאת מצרים: מציאות או דמיון, ירושלים ותל-אביב: הוצאת שוקן, תשס"ג, עמ' 236

על פי עדותה של המתברת פנינה גלפז-פלד המגיע לכתבת ספרה 'יציאת מצרים: מציאות או דמיון' נובע מספק שהתעורר בה בנערותה: 'האם באמת עבדים היינו במצרים?'¹ הצורך הילדי המקנן בכולנו, בני נוער וחוקרים כאחד, לברר 'מה באמת קרה' נוגע גם לתקופות אחרות ולדמויות ולאירועים שונים.

גלגולי סיפורי האבות במחקר המודרני של המקרא מספקים מקבילה מעניינת לעיסוק בסוגיית המציאות שביסוד סיפור יציאת מצרים. בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים נתבטל ערכם ההיסטורי של האבות מכול וכול על ידי מפתחי שיטת ביקורת המקרא ומייצגיה, כגון יוליוס ולהאוזן והרמן גונקל.² אך

1 ציטוט מפיח בריאיון שנערך לרגל הוצאת הספר: L. Gelfond, 'Out of Egypt', *The Jerusalem Post Magazine*, 11 April 2003, p. 4

2 ולהאוזן הגדיר את סיפורי האבות לאומיים ולא מיתיים, ועל כן 'במובן מה יותר היסטוריים', אולם סבר כי אם יש להם ערך היסטורי, הוא משקף את ימי

הנה בסוף שנות העשרים של המאה העשרים שבו ועלו אברהם, יצחק ויעקב ובני משפחתם על בימת ההיסטוריה. הפרסום הראשון של טקסטים מן העיר נוזי, שממזרח לנהר החידקל (בצפון עיראק), בשנים 1925-1931 הוליד גל של מחקרים משווים לסיפורי האבות במקרא. הדוגמאות המפורסמות ביותר הן מתחום חוקי המשפחה, כגון אימוץ עבד על ידי זוגות חשוכי ילדים וביטול זכויותיו בירושה אם הווג זכה בילד לאחר מכן (בראשית טו, ב-ד); מוטיב האישה-האחות (שם יב, י-כ; כ; כו); עקרה הנותנת את שפחתה הפורייה לבעלה (שם טז, ב; ל, ג); מכירת זכות הבכורה (שם כה, לא-לד); גנבת התרפים (שם לא, יט, ל-לה) ועוד.

התעודות מנוזי סיפקו אחיזת זמן ומקום לחוקרי 'תקופת האבות'. הם הניחו שקרבה כה רבה בין מנהגי האבות – יוצאי חרץ, שתוארכו למחצית הראשונה של האלף השני לפסה"נ – ובין תעודות של חברה שהרכבה האתני-החברתי היה זהה לזה של חרץ, וששכנה בתחום השפעתה מאמצע האלף השני לפסה"נ, קרבה זו מעידה על

חיבורם ולא את ימי האבות. ראו: J. Wellhausen, *Prolegomena to the History of Ancient Israel*, trans. A. Menzies, Gloucester, Mass. 1957, pp. 318-319; הספר ראה אור במקור הגרמני בשנת 1883. לדעת גונקל ספר בראשית הוא 'אוסף של אגדות', שגם אם מצויות בו ידיעות היסטוריות הוא מכיל בעיקר סיפורים פרי הדמיון. ראו: ה' גונקל, אגדות בראשית, תרגמו א' ורון ור' פלד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 15-38, הספר ראה אור במקור הגרמני בשנת 1922.

ב. מקבילות תרבותיות כלליות, המלמדות על השכלה רחבה של המחברים המקראיים ולעיתים אף על קשרים ספרותיים בין התרבויות, אך אין בהן כדי לעגן את המסורת שבתשתית הטקסט המקראי בפרק זמן מוגדר.

גלפז'פטר מחפשת בספרה אחר 'עתיקות המסורת' של פרשת יציאת מצרים. גם במקרה זה אין מדובר בזיהוי של זמן חיבור הפרשה, שהמחברת מסכימה כי נכתבה ונערכה במאה השישית-החמישית לפסה"נ, אלא בזיהוי הזמן והרקע של המסורת שעמדה לפני המחברים. היא רוכבת על גבי גל מוכר בחקר המקבילות בין המקרא למצרים, גל ההולך וצובר תאוצה לאחרונה במסגרת תגובות הנגד ל'מיני-מליסטים',⁶ ושנציגו הבולטים הם היסטוריונים ואגיפטולוגים כגון קנת' קיטצ'ן, ג'יימס הופמיייר, פרנק יורקו ואברהם מלמט.⁷ משימתם המפורשת היא אכן למצוא הוכחה, אמנם עקיפה ונסיבתית, לפרשת יציאת מצרים בקוויה הכלליים: עצם השעבוד של ישראל ב'בית עבדים', הברחה למדבר ואגב כך כיבוש כנען. הוכחה זו נדרשת במיוחד מכיוון שאין בידינו שום עדות חוץ-מקראית ישירה,

רקעם הראלי של הסיפורים ועל אופיים האותנטי והעתיק.³ אולם מחקרים מאוחרים יותר עמדו על כך שהמנהגים והחוקים המשתקפים בתעודות נוזי מצויים גם באזורים אחרים ובתקופות אחרים. משניתק הקשר הבלעדי בין מנהגי האבות לתעודות נוזי, בטל ערכן כעוגן כרונולוגי. במחקר כיום הן משמשות כמקור לבירור הרקע התרבותי, התברתי והכלכלי הכללי של המקרא, אך אין בהן כדי לקבוע את מסגרת הזמן המשתקפת בסיפורי האבות.⁴ 'מקרה נוזי' מבהיר את הצורך המתודולוגי להבחין בין שני סוגים של מקבילות בין המקרא ובין ספרות המזרח הקדום:

א. מקבילות בלעדיות, המספקות מסגרת כרונולוגית ואולי אף מרחבית מוגדרת למקור המונח בבסיס הטקסט המקראי. יש לחדד ולומר כי אין מדובר בזיהוי זמן החיבור של הסיפורים, שהרי אין איש טוען שסיפורי האבות נכתבו ב'ימי האבות'. המסגרת הכרונולוגית מצביעה על השורשים האותנטיים של המסורת או של המקור שעמדו לפני המחבר או המחברים, 'עתיקות המסורת' (the antiquity of tradition) כפי שהגדיר זאת אפריים ספייזר.⁵

Patriarchal Narratives', idem, *Oriental and Biblical Studies*, Philadelphia 1967, p. 66

6 כינוי זה מתייחס לחוקרים השייכים לאסכולה המבטלת את ערכו של המקרא כמקור היסטורי, ומבקשת לבסס את שחזור ההיסטוריה של ישראל בעת העתיקה על נתונים ארכאולוגיים, מודלים סוציולוגיים ומקורות חוץ-מקראיים בלבד. נציגיה הבולטים יושבים בקופנהגן, דנמרק, ובשפילד, אנגליה. עמם נמנים נילס למפה, תומס תומפסון, פיליפ דייוויס וקית' וויטלם.

7 J.K. Hoffmeier, *Israel in Egypt*, New York 1997
מאמריהם של מלמט ויורקו הופיעו בקובץ E.S. Frerichs & L.H. Lesko (eds.), *Exodus: The Egyptian Evidence*, Winona Lake, Ind. 1997
K.A. Kitchen, 'Egyptians and Hebrews, from Ra'amses to Jericho', *Beer-Sheva*, 12 (1998), pp. 65-131

3 מרבית החוקרים נוהרו בדבריהם ולא טענו שיש בכך הוכחה לקיומם ההיסטורי של האבות עצמם, כניסוחו של גורדון: 'ההיסטוריון אינו משתמש בכתובות ובארכאולוגיה על מנת "להוכיח" (או "לסתור") את המקרא, אלא משתמש במקרא כדי להאיר את הקדמוניות של מורשתנו התרבותית'. ראו: C.H. Gordon, 'Biblical Customs and the Nuzu Tablets', E.F. Campbell Jr. & D.N. Freedman (eds.), *The Biblical Archaeologist Reader*, II, Missoula, Mont. 1957, p. 28

4 לדיון וביבליוגרפיה ראו: M.W. Chavalas, 'Assyriology and Biblical Studies: A Century and a Half of Tension', M.W. Chavalas & K.L. Younger Jr. (eds.), *Mesopotamia and the Bible*, Grand Rapids, Mich. 2002, pp. 36-37

5 ראו: E.E. Speiser, 'The Wife-Sister Motif in the

הדיון עוקב אחר סדר הופעת העניינים בסיפור המקראי. אחד-עשר פרקי הספר פותחים במות יוסף בסוף ספר בראשית, ובהמשך נדונים בהם שעבוד בני ישראל במצרים, לידת משה, המהפכה המונותאיסטית, שנקשרת לדעת המחברת לרפורמה הדתית של אח־נַתָן, מילה, נחשים ולחשים, מוטיב הכבדת הלב, שאילת כלי כסף וכלי זהב מן המצרים, מכות מצרים ויצאית מצרים, ולבסוף מצבת מִרְנַפְתַח וְהַתְנַחֲלוֹת בארץ – סופה של יציאת מצרים ומטרתה על פי הסיפור המקראי. לדיון זה נוספו שני נספחים, הראשון עוסק בהשוואת היריון ולידה במצרים העתיקה ובמקרא, והשני דן במאכלות אסורים במצרים ובקשר שלהם למילה על פי מצבת הניצחון של פִּיה (פִּיעֶנְחִי).

גישתה המכלילה של גלפז-פלר אינה מבהירה את טיב הזיקה של פרשת יציאת מצרים המקראית למצרים אלא מטשטשת אותו. בצד ציון שם העיר רעמסס, שנקראה על שם רעמסס השני, ואזכור בניית הערים פיתום ורעמסס, שני פרטים העשויים לשמש עוגן כרונולוגי לתיארוך יציאת מצרים במאה השלוש-עשרה לפסה"נ,⁹ היא מצביעה על מילים שמקורן מצרי, כגון תיבה, גומא, זפת, יאור וחרטומים, ועל מנהגים תרבותיים מצריים, כגון חניטת גופות, הפיכת חפץ דומם לתנין חי באמצעות כישוף ושקילת הלב במשפט המתים המצרי, המשתקפת במוטיב הכבדת לב פרעה. אולם צביעת הסיפור בגווני מצריים מעידה רק על כוונת המחבר המקראי

טקסטואלית או ארכאולוגית היכולה לתמוך בקיומו של גרעין היסטורי בפרשת יציאת מצרים.

אילו הסתפקה המחברת במקבילות מן הסוג הראשון, כפי שעשה הופמאייר בספרו, דיינו. לדיון מסוג זה בשפה העברית, המרכז את כל העדויות התקפות לפרק זמן מוגדר, יש מקום בשיח האקדמי-התרבותי הישראלי כיום. גם אילו בחרה המחברת להתמקד במקבילות מן הסוג השני, מקבילות לשוניות, ספרותיות ותרבותיות כלליות בין המקרא למצרים,⁸ דיינו. חיבור מעין זה היה יכול לעורר עניין לאור ההקשר התרבותי הכללי של המקרא ולאור העיסוק במקבילות הידועות יותר מן הספרות המסופוטמית והשמית-המערבית.

חולשתו העיקרית של הספר טמונה ברצונה של גלפז-פלר להביא את כל נקודות המגע והזיקות האפשריות, הגלויות והסמויות, המלאות והחלקיות, הבלעדיות והכלליות, בין פרשת יציאת מצרים למקורות המצריים, בלי להבחין בין סוגי המקבילות ובלי לשקול את איכותן. בפתח דבריה היא כורכת את שני סוגי המקבילות שציינו לעיל יחדיו: 'מבדיקת השקיעים המצריים בסיפור יציאת מצרים נוכל ללמוד, שבטקסט המקראי נבלעו לא רק תיאורים המשקפים אווירה מצרית בעלת גוונים כלליים א־זמניים, אלא גם שקיעים בעלי משמעות היסטורית' (עמ' 10). מכאן ואילך היא הולכת ומונה אותם 'שקיעים מצריים', וסדר

9 גם בעניין זה מתנהל ויכוח, שנציגו הבולטים הם האגיפטולוגים רדפורד, המבטל את הקשר לרעמסס השני, וקִיטְצ'ן, המדגיש קשר זה. ראו: D.B. Redford, 'An Egyptological Perspective on the Exodus Narrative', A.F. Rainey (ed.), *Egypt, Israel Sinai*, Tel-Aviv 1987, pp. 137–161; קִיטְצ'ן (לעיל, הערה 7).

8 לסיכום חשוב של מקבילות ספרותיות ורעיוניות בין המקרא לספרות מצרים ראו לאחרונה: J.D. Currid, *Ancient Egypt and the Old Testament*, Grand Rapids 1997. על פי עדותה (עמ' 9) נשענה גלפז-פלר בחיבורה על מחקר זה ועל מחקרו של הופמאייר (לעיל, הערה 7).

את ההקשר שבו הוא מופיע בכל אחת מן התרבויות או לעמוד על משמעות העובדה שמדובר בתופעה המצויה גם מחוץ למצרים. כך לדוגמה היא מפרשת את עבודת הפרך בשדה כמאפיין תרבותי מצרי: 'ההערה "ובכל עבדה בשדה" (שמ' א יד), הנראית לכאורה תמימה, לא נכתבה באקראי. המחבר הכיר את ההווי המצרי וידע על הקושי המיוחד שהיה מנת חלקן של הפועל, שהעסק בעבודת השדה' (עמ' 26). אולם קשייה של עבודת השדה ואומללותם של הפועלים מוכרים מהקשרים תרבותיים וספרותיים רבים, ודי אם נזכיר את קללת האדמה בעונש לאדם הראשון – 'ארורה האדמה בעבורך [...] בזעת אפך תאכל לחם' (בראשית ג, יז-יט) – ואת מרד האלים הזוטרים שמאסו בעבודת השדה בעלילת אתרתיסס הבבלית. ודאי שיימצאו גם מקורות מצריים המדברים על אודות עבודת השדה המפרכת,¹¹ אך אין בכך עניין מצרי מיוחד. אדרבה, בדברי הרודוטוס על אודות מצרים התחתונה משתקפת תפיסה הפוכה: '...מוציאים את לחמם מן האדמה במאמץ הקטן ביותר אלה אשר פטורים מן העמל שבפתיחת תלמים באמצעות מחרשה, מעבודת מעדר ומכל עבודה אחרת, אשר בני אדם אחרים עמלים בה כדי להצמיח יבול; כי בכל פעם שהנהר עולה מעצמו ומשקה את השדות, ואחר כך שב ושוקע, אז זורע כל איש את שדהו...'¹² במקום אתר גלפז-פלר מבקשת לקשור בין אות המטה (שמות ד, ב) ודימוי המנהיג כרועה לבין תיאורים מלכותיים מצריים המציגים את

להעניק לסיפורו נופך מצרי, כוונה המוכרת גם מסיפורים מקראיים אחרים ומסוגות נוספות.¹⁰ זוהי תופעה ספרותית במהותה, ואין לה משמעות היסטורית.

למקבילות הבלעדיות ההיסטוריות והכלליות הספרותיות מוסיפה המחברת מקבילות מסוג שלישי: מוטיבים ועניינים שאינם מצריים במובהק, אלא מוכרים גם מטקסטים מרחבי המזרח הקדום כולו, חלקם מתרבויות שלא היה להן מגע עם עולם המקרא. במקרים אלה מציאת מקבילה עניינית לפרט מקראי בטקסטים מצריים אינה מעידה בהכרח על השפעה מצרית, בלעדית או כללית.

בחלק מן המקרים המחברת נזהרת ומציינת שמנהג מסוים היה אכן שכיח, ושאינו בו כדי ללמד על השפעה או על 'שקיעים' מצריים. לדוגמה לאחר שהכבירה מילים על תופעת המיניקות בתרבות המצרית היא מזהירה ש'אין לראות בתיאור המקראי על שכירת המינקת השפעה מצרית, אלא מציאות המדגישה צורך אובייקטיבי בשכירת מינקת לדרך שנמצא' (עמ' 38). אך במרבית המקרים היא לוקה בנגע המוכר בשם 'פרללומניה', ומבודדת מוטיב דומה בסיפור המקראי ובתרבות המצרית מבלי לשקול

10 פאול ציין דוגמאות אחדות בנבואות על הגויים בספר עמוס שבהן הנביא 'משתמש בביטויים מלשונם של הגויים עליהם הוא מדבר'. ראו: ש' פאול, עמוס (מקרא לישראל), תל-אביב תשנ"ה, עמ' 34. והורביץ הדגים שימוש בארמאזמים כתחבולה ספרותית 'שבכוונתה לשוות אווירה אותנטית לכתובים על ידי שיבוץ דרכי דיבור בלתי מקובלות בעברית המקראית, ויש בה משום ניסיון לחקות את לשון הדמויות הפועלות בסיפור המעשה'. ראו: א' הורביץ, 'סוגיית ה"ארמאזמים" במחקר העברית המקראית', מ' בראש (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 87.

11 אולם ספק אם ניתן להוכיח זאת מן המכתב הסטירי של הסופר-המורה (עמ' 25-26), שכן בטקסט זה

מנגיד הכותב את מקצוע הסופר לכל המקצועות, ולא רק עבודת השדה נתפסת כמלאכה בוזיה ונמאסת. ראו: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, II, Berkeley 1976, p. 170. הטקסט מתוארך לתקופת השושלת העשרים (סביב 1100 לפנה"ס).

12 הרודוטוס, היסטוריה, ב, 14 (מהדורת שימרון ואברמוביץ, 1998, עמ' 116).

מימין עמוד האש,
משמאל פרשי
מצרים והענן הקולט
את חציהם, ובתווך
בני ישראל חוצים
את ים סוף; מתוך
הגדה מפיסא,
תקס"ו (1806).
איורים זהים
מצויים בהגדות
מוקדמות יותר

מִשָּׁה קֹזֵן לָהּ וְאַרְחָה פֶּאֶרְטִיזִי אֶת לֶה מֵאֵר. פֶּאֶרְחָה קִי יִשְׂרָאֵל פִּדְיוֹן פֶּאֶשָׁאָר:

ומלבד זאת מדובר בשני סיפורים שאינם שכיחים. הסיפור על משיית העדי מוכר מעותק אחד, שתוארך בידי מרים ליכטהיים לתקופת החקסוס, והסיפור על הספר המאגי הוא דמוטי, ומתוארך לתקופת התלמית והרומית.¹⁴ את מוטיב הטבעת הבנים במי היאור המהברת משווה לסיפור של הרודוסוס על אישה הנוקמת ברוצחי אחיה באמצעות הזמנת הרוצחים לביתה לחנוכת חדר תחתון מיוחד שהיא הציפה במי הנילוס. סיפור הנקמה ההלניסטי על הערמה הנשית מוגדר על ידי המחברת 'תיאור דומה' לפסוק 'כל הבן תילוד היארה תשליכה' (שמות א, כב; עמ' 116). במקרים אחרים גלפוז'פּלר יוצרת זיקות שטחיות ומדומות בין תופעות תרבותיות, אמונות ומוטיבים ספרותיים. לדוגמה היא מוצאת שהשפעתה של המהפכה הדתית של אֶחְנָאֶתֶן 'על התרבות המקראית נמשכה מאות שנים לאחר מכן' (עמ' 57). במחקר כבר עמדו על הדמיון המעניין בין ההמנון הגדול לֶאֱתֶן ובין

המלך כאל הרועה את עמו (עמ' 74). גם במקרה זה מדובר במטפורה ספרותית ואידאולוגית הרווחת במקרא, במזרח הקדום ואף ביוון, ואין בה כדי להצביע על השפעה מצרית, אלא לכל היותר על מוטיב שכיח במרחב התרבותי-הספרותי של המזרח הקדום, כולל ישראל ומצרים. נוסף על כל אלה מכיל הספר פסידוֹ-מקבילות, שנוצרו כתוצאה מבחירה אטומיסטית סלקטיבית של חלקי מוטיבים והוצאתם מההקשר. במקרים אלה לא מדובר במוטיבים מקבילים כלל, בין בלעדיים בין כלליים, והקשר המוצג בין הסיפורים הינו מקרי בלבד.¹³ כך לדוגמה המחברת מוצאת שקריעת הים וייבושו הם 'מוטיב ספרותי מוכר במצרים' (עמ' 116), וזאת בגלל אוכורו בשני סיפורי עם מצריים – בסיפור על משיית עדי שנפל למי האגם ובסיפור על חציית נהר על מנת להשיג ספר מאגי. אולם הדמיון במקרים אלה קלוש ומסופק ביותר,

14 ליכטהיים, ספרות מצרית (לעיל, הערה 11), I, 1973, עמ' 217; לפפירוס הדמוטי ראו: הנ"ל, שם, III, 1980, עמ' 130.

13 על הקבלות אטומיסטיות וסכנותיהן ראו: S. Talmon, 'The "Comparative Method" in Biblical Interpretation-Principles and Problems', VT Supplements, 29 (1977), pp. 320-356.

מזמור קד, אך המחברת מוצאת שגם תיאורי האל הזורה ובעל הקרניים במקרא ובכתובות מכונתילת עג'רוד הם 'רמזים לרישומי הדת המצרים מימי עמארנה, כשגלגל החמה מתואר כבעל קרניים שבסופו ידיים הנושאות את סמל החיים' (עמ' 57). פירוש זה מתעלם מן הרקע המיתי הכנעני והמסופוטמי של תיאורי התאופניה ומהפירוש המסתבר הקושר בין הקרניים שהאל מחזיק בידו (חבקוק ג, ד) לברקים שאל הסערה מחזיק בידו באיקונוגרפיה הסורית-הכנענית. זאת ועוד, הסברה ש'במהלך התחככותו בבית פרעה בא משה במגע עם המנונות לאל אתן אשר שרדו מתקופת עמארנה' (שם) אינה עולה בקנה אחד עם הידוע על יחסו של רעמסס השני למהפכת עמארנה והעומד בראשה. רעמסס השני קרא לו 'האויב מאחתאתן' מבלי להזכיר את שמו מפורשות, מחק את זכרו מן הכתובות, ופירק את מקדשיו לאתן.¹⁵ ולבסוף, המחברת יוצרת מקבילות שגויות הנשענות על תרגום לא מדויק של טקסטים מצריים או על נתונים לא נכונים. למשל הביטוי המציין את אימוץ משה בידי בת פרעה, 'ויהי לה לבן' (שמות ב, י), משקף לדעתה את הנהוג של המלכים המצרים להביא לחצר המצרית את ילדי המושלים הזרים שתחת חסותם ולגדל אותם במוסד חינוכי מיוחד בצד בני המלך (עמ' 40-41). אולם משה לא היה בן מושל זר, וילדי המושלים

15 על מחיקת זכרו של אחנאתן ראו: W.J. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*, Atlanta, Ga. 1995, pp. 240-241. על פירוק מקדשיו ראו N. Reeves, *Akhenaten, Egypt's False Prophet*, London 2001, p. 191. על פי חשבונה של גלפוד פלר היה פער בן 150-200 שנה בין מהפכת עמארנה לבין תקופת שהותו של משה בחצר המלכות של רעמסס (עמ' 57), בעוד שעל פי הכרונולוגיה המקובלת מדובר בכשבעים שנה לכל היותר מתחילת מלכותו של אחנאתן עד עלייתו של רעמסס השני לשלטון.

לא נקראו 'ילדי המלך' או 'בני המלך' כתרגומה, אלא 'ילדי הגדולים' (כפי שאף היא עצמה מציינת, עמ' 40). ההקבלה כולה איננה רלוונטית, לא מצד הביטוי הלשוני ולא מצד העניין, ואי אפשר להסיק על סמך ביטוי זה ש'באופן דומה [לגידול הנסיכים הזרים – ב'ו' וד"ק] יכולה הייתה בת פרעה לגדל ולחנך את משה בחצר המצרית לצד יתר בני המלך' (עמ' 41).

במקום אחר המחברת מתארת את חלום תנת-אמני 'ובו מחזיק המלך נחש בכל יד' (עמ' 75) כמקבילה למשה המחזיק מטה ההופך לנחש בידו. אולם קריאה בטקסט מגלה כי המלך אינו אוהו בנחשים בידיו. אלו הם הסמלים הכושיים של הכתר המלכותי שלראשו, ופירוש החלום הוא כי המלך שולט על ארץ הדרום ועליו להשתלט גם על הצפון (בניגוד לתרגומה, שם).¹⁶

דוגמה נוספת להבנה שגויה של החומר המצרי מצויה בהקבלה בין תפיסת האל בתקופת אחנאתן ובין המונותאיזם המקראי. האל המצרי מתואר שם 'כבורא עולם במאמר פה' (עמ' 59), אך ככל הידוע לנו לא פצה אתן את פיו. האל פֶּתָה (ממוף-ממפיס) הוא שברא עולם בעזרת הלב והלשון, ולא אתן ואף לא אתם (האל הראשי של אוֹן-הליופוליס), כפי שטוענת המחברת בטעות במקום אחר (עמ' 81), בלי הפניה ביבליוגרפית.

בצד המקבילות המצריות לפרשת יציאת מצרים עוסקת המחברת ארוכות בעניינים מצריים שונים הקשורים באופן חלקי בלבד לנושא. לדוגמה יוסף בן מתתיהו סבר בטעות

16 אסטלת החלומות של תנת-אמני, שורה 4, ראו: T. Eide, T. Hägg, R.H. Pierce & L. Török (eds.), *Fontes Historiae Nubiorum: Textual Sources for the History of the Middle Nile Region between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD, I: From the Eighth to the Mid-Fifth Century BC*, Bergen 1994, pp. 196-197.

לתהילתך" (עמ' 64), לעומת: 'השוליה עונה לו: "אעשה זאת לנוחיותך" (עמ' 154), או הניסוחים השונים של תרגום תיאור בריאת העולם מתורת מרי־כא־רע (עמ' 76, 116).

ד. יש שהמחברת מפרשת את החומר המצרי באופן בלתי מדויק כך שיתאים למגמת ההקבלה. לדוגמה היא סבורה כי שירת האסיאנים בתמישה הקיר מקברי בני חסן ירדה למצרים כי 'ביקשו קרוב לוודאי למצוא בה מרעה לצאנם. תמונה זו מזכירה את תיאור האבות היורדים למצרים' (עמ' 130). אולם האסיאנים אינם מובילים עמם צאן או מקנה, והטקסט קושר אותם מפורשות לאיפור עיניים. הם ירדו אפוא למצרים לסחור באיפור או לכרות את החומר, אך אין להם קשר עם ביקוש שטחי מרעה מצריים.

בשל כשלים אלה הסיכומים הנושאים בספר אינם ראויים, ואינם יכולים לשרת את החוקר או את התלמיד המתחיל.

הטשטוש בין סוגי המקבילות השונים איננו מקרי. זהו פרי שיטתה המתודולוגית העקרונית של המחברת, המתבררת מדבריה המפורשים בנספח השני לספר. בדיונה על מאכלות אסורים היא שואבת מידע מכל הבא ליד: 'נכון יהיה לצרף כל מידע התורם להכרה ולהבנה של איסורי אכילה ומנהגי אכילה במצרים הקדומה' (עמ' 153). על פי שיטה זו זמנו של המקור, סוגו או מגמותיו הם בעלי חשיבות מועטה – אם יש להם חשיבות בכלל – כל עוד ניתן לדלות ממנו חומר המתאים לצרכיה. התוצאה המתקבלת אינה מקדמת את המחקר, אלא מסיגה אותו לאחור.

שבני ישראל בנו את הפירמידות, ודבריו משמשים לה נקודת מוצא לדיון מפורט בנושא: מהן הפירמידות, כיצד נבנו, מה הייתה עלות הבנייה ועוד (עמ' 30–33).

אפשר היה אולי בכל זאת להשתמש בספרה של גלפז־פלר ככלי עזר סיכומי לנושאים הקשורים לתרבות המצרית, כגון חניטה, בניית הפירמידות, נחשים ולחשים, לידה, מילה וכדומה. אולם גם סיכומים אלה אינם חפים מבעיות. אף שהמחברת סקרה את מרב ספרות המחקר הרלוונטית, הם רוויים סתירות פנימיות, אי דיוקים ושגיאות, חוסר עקיבות ופשטנות יתר, כפי שמעידות הדוגמאות הבאות:

א. בסקירתה על מנהג החניטה היא קובעת כי 'לא נשתמר תיעוד כתוב על התהליך הכירורגי של החניטה' (עמ' 13), אך באותה פסקה היא מזכירה שני פפירוסים אשר 'מכילים הוראות לחונטים כיצד יש לשמר את הגופה' (שם).

ב. נראה שהמחברת נשענה על התרגומים ללועזית ולא על המקורות המצריים, שכן תעתיקי השמות המצריים אינם עשויים במתכונת המקובלת בפרסומים בעברית, כגון הכתיב אחמוסה, רמוסה (בפסקה שלאחר מכן: רעמוסה) ופתחמוסה (עמ' 39), במקום: יעחמס, רעמס, ופתחמס, או נפטא (עמ' 75) במקום נפת.¹⁷

ג. לעתים אותו שם נכתב פעמיים בשתי צורות שונות (כפי שראינו לעיל בכתיב רמוסה־רעמוסה באותו עמוד; השוו: ענח־מע־חר [עמ' 64], לעומת: אנח־מא־חור [עמ' 67]). יש שטקסט אחד מתורגם פעמיים בספר, ומובא בכל פעם בנוסח אחר. לדוגמה: 'השוליה עונה: "אני אפעל

כגון 'הפועל "סוף" (עמ' 113) וטאוטולוגיות כגון 'הסיציליאני דיודורוס סיקאלוס' (עמ' 14), 'כתב רהוט ששימש לכתובה קרוסיבית' (עמ' 28, צ"ל קרוסיבית) ו'הופעתו התיאופנית' (עמ' 57).

17 קיימת בעיה גם בתעתיק שמות החוקרים לעברית: ל' סטייגר נכתב סטור (עמ' 123), ג' ששון – ססון (עמ' 171, הערה 22). עריכה מקצועית אמורה הייתה לנכש טעויות מעין אלה, וגם שגיאות ניסוח ולשון

גרמניה והמזרח התיכון:

עבר, הווה ועתיד

שלמה אהרונסון

Haim Goren (ed.), *Germany and the Middle East: Past, Present and Future*, Jerusalem: The Hebrew University, Magnes Press, 2003, 350 pp.

קובץ זה הוא אסופת מאמרים המבוססים על הרצאות בכינוס אשר נערך במכון טרומן של האוניברסיטה העברית במרס 2000. כדרכן של אסופות מסוג זה, יש בו עניינים שונים ומאמרים בעלי איכויות שונות – מהם מאירי עיניים ומהם שטחיים ואף מקוממים.

השער הראשון של האסופה עוסק בגרמניה ובעניינה במזרח התיכון עד לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובולט בו מאמרו של ישעיהו פרידמן מאוניברסיטת בן-גוריון על גרמניה והציונות משנת 1897 עד 1918. המדובר בסיכום של מחקרו החשוב 'גרמניה, תורכיה והציונות 1897-1917', שיצא בתרגום עברי בשנת 1996 ובמהדורה מתוקנת בארצות-הברית בשנת 1998. בפתח המאמר אנו למדים על עניין אמתי שמצא הקיסר וילהלם השני בציונות הן כפתרון ל'בעיה היהודית' בגרמניה והן כמכשיר לייצובה ולשגשוגה של הממלכה העות'מאנית, שהקיסר רצה לחזק מול מעצמות המערב ורוסיה בסיועם של 'בני שם' וממונם. ואולם הסלטאן התורכי דחה את הרעיון, וכך הפכה גרמניה הקיסרית – בצד ארצות-הברית – לפטרון של יהודי ארץ-ישראל מול התורכים במהלכה של מלחמת העולם הראשונה. גרמניה נקטה עמדה זו

משיקולים שונים. ברלין חששה כי טבח ביהודי ארץ-ישראל, בדומה לשואת הארמנים, או אפילו הגלייתם מתל-אביב ומירושלים יזקפו לחובתה בדעת הקהל בעולם ובייחוד באמריקה הניטרלית, בשל בריתה עם 'התורכים הצעירים'. שיקול אחר ומעניין לא פחות נגע לדאגה שעוררו בגרמניה הקיסרית מיליוני היהודים בשטחי מזרח אירופה שכבשה במהלך המלחמה. מאות אלפים מהם היו בעקבות הקרבות לפלטים חסרי כול, ואחרים היו קרבנותיו של המשטר הצארי ומן הסתם חששו כי התנועות הלאומיות שבצבצו תחתיו תהיינה אנטישמיות לא פחות ממנו. בנסיבות אלה צפוי היה שרבים מיהודי מזרח אירופה יבקשו להם מקלט בגרמניה עצמה, ועל כן רצוי היה להפנותם למוצא אחר – דהיינו לפתרון הציוני. בדיעבד סתרו מהלכיו של ג'מאל פאשא התורכי את שיקולי הגרמנים. הלה גירש את יהודי יפו ותל-אביב במרס 1917 'מתוך כוונה להשמידם', כפי שדיווח הקונסול הגרמני ביפו, ועמד לגרש את יהודי ירושלים. שר החוץ הגרמני אלפרד צימרמן – מחבר 'מברק צימרמן' המפורסם (אשר סייע בסופו של דבר להצטרפות ארצות הברית לבעלות הברית) – התערב אישית אצל הפיקוד העליון העות'מאני, והגירוש בוטל. בנובמבר החמיר המצב שוב כאשר האשים ג'מאל את כל יהודי ארץ-ישראל בריגול, ואולם גם הפעם הצילו הגרמנים את יהודי הארץ – ג'מאל נקרא לשוב לקושטא, ובמקומו נתמנה הגנרל אריך פון פלקנהיין למפקד הצבא התורכי בזירה. לפני צאתו זומן פלקנהיין אל הקיסר ונצטווה להגן על יהודי ארץ-ישראל, וכך עשה. אחרי המלחמה שוחררה גרמניה מחובותיה לאימפריה העות'מאנית, ותמכה ללא שיור בפרוגרמה הציונית לקראת ועידת השלום. אלא שבוועידה זו הפכה גרמניה לנאשמת, ועלתה על הדרך שהובילה אותה להטלת.

הגרמנית במזרח התיכון וטוען לקוצר יד - וגם להיעדר אומץ לב - של ממשלות גרמניה למיניהן לגבור על החוב המוסרי לישראל. זאת שעה שלדעתו חייבת ברלין לפנות גם אל אזורנו, בייחוד אל איראן ואל תורכיה, ולא להתמקד רק בהרחבת הקהיליה האירופית כלפי אירופה.

פרידמן ביטנר, מן האוניברסיטה החופשית של ברלין, נחרץ וגלוי הרבה יותר משטיינבאך. מאמרו - הגדוש טעויות ענייניות, שמקורן בהיעדר מחקר רציני - הוא ניסיון לכתוב את ההיסטוריה המקובלת לא רק של יחסי ישראל-גרמניה, אלא גם של הסכסוך הישראלי-ערבי. מדובר בניסיון לא חדש להפוך את הפלסטינים ואת מדינות ערב לקרבנותיה של ה'תוקפנות הישראלית'. ראשיתה של תוקפנות זו הייתה לדברי ביטנר בגירוש יהודי גרמניה בידי הנאצים לפלשתינה, שבה התיישבו על חשבונם של המקומיים.

כתיבה רוויזיוניסטית זו אינה חדשה, ומוכרת היטב לכותב שורות אלה מימי בגרמניה. יש בה עניין כדי להבין את ביקורתו של חלק מן השמאל הגרמני על ישראל מאז ועד היום - אף שבעל המאמר מעמיד פני חוקר נטול פניות - ואת תמונת ההיסטוריה שלו, שאינה נעדרת ביקורת גלויה וסמויה על ארצות-הברית. בדומה לעמיתו שטיינבאך טוען ביטנר כי מדיניותה של גרמניה כלפי ישראל והערבים נעוצה הייתה - ועודנה - בדילמה הבלתי פתירה של יחסה לישראל מול האינטרסים האמיתיים שלה באזור. הוא מרחיק לכת ומצייר את התנהגותה של ישראל כמניפולציה של רגשות הגרמנים, שלא חשו עצמם אחראים למעשי הנאצים, וכן של צבירת כוח צבאי רב הודות לעסקת נשק חשאית עם בון בשנות השישים - נשק שנועד ל'תוקפנות נוספת' נגד הערבים, שהגיעה

בשער השני המוקדש לגרמניה והמזרח התיכון לאחר מלח"ע הראשונה דן הלמוט מייכר בפוליטיקת הנפט הגרמנית במזרח התיכון לפני עליית הנאצים ובכמה אספקטים של מדיניות היטלר באזורנו עד 1941. הוא מבליט במאמרו את חשיבתו האסטרטגית ה'קונטיננטלית'-האירופית של היטלר, שלא העניקה למזרח התיכון משקל רב בשל השליטה הבריטית בימים. בעיית ארץ-ישראל העסיקה את הרייך השלישי בתחילה במסגרת הסכם ההעברה, שאפשר ליהודי גרמניה לצאת לארץ ישראל ועמם חלק מרכושם, שלדעת המחבר מטרתו הייתה למנוע חרם כלכלי - בייחוד אמריקני - על גרמניה הנאצית. ואולם המלצתה של ועדת פיל לחלק את הארץ ולהקים בחלקה מדינה יהודית עוררה ויכוח אם על הרייך השלישי לתמוך בהקמתו של 'וטיקן יהודי' בארץ-ישראל. מייכר מצטט מסמך מעורפל של משרד החוץ הגרמני מאוגוסט 1937 שהובעה בו העדפה של ריכוז היהודים בפלשתינה על פיזורם בכל ארצות תבל, וזאת כדי שניתן יהיה לעקוב אחריהם. לעומת זאת מציין המחבר כי בשל אופיו הגזעני האנטישמי התקשה המשטר הנאצי לקיים קשרים עם הערבים ובכללם עם המופתי הירושלמי, אך הוא אינו מעמיק בסוגיה זו. בהמשך הוא עוסק בדיפלומטים הגרמנים הבכירים שפעלו באזור עד לסילוקם של הגרמנים מסוריה ומעיראק. אוטו ורנר פון הנטיג, שהיה מיופה הכוח הגרמני בסוריה, הוא דמות ידועה לחוקרי התקופה. המחבר מוסיף לידע הקיים בעניינו מסמך שבו טען הנטיג כי יש לתת לסוריה ולעיראק בבוא העת עצמאות גמורה, וכי גורלם של יהודי פלשתינה - שהבריטים יהיו מחויבים לעתידם גם להבא - להגר מארץ-ישראל לאוסטרליה.

אודו שטיינבאך, ראש המכון המזרחי בהמבורג, עוסק במאמרו במדיניות החוץ

מן הגוש הסובייטי, ושאוון בקושי רב לא רק הודות לעסקת הנשק עם בון אלא הודות לרכש מצרפת, שאכן מומן בחלקו על ידי מערב גרמניה. אין אזכור של שלבי ההסלמה האחרונים שצירפו את ירדן ועיראק למחנהו של נאצר, ושל פיגועי הפתח' מסוריה שקדמו למלחמה ההיא. ומאחר שלא עשה מחקר ראוי, אין ביטור מזכיר את האופצייה הגרעינית של ישראל - שבון סייעה ליצירתה - ואשר הייתה אחת מעילותיו של נאצר לגרור את ישראל למלחמה בסיועה של ברית-המועצות. לעומת זאת הוא מזכיר את ביקורתה של אולריקה מיינהוף - לימים מנהיגת 'כנופיית באדר-מיינהוף' - על דיין על כך שמדיניותו הייתה מכשול לשלום; ביטור מציג את מיינהוף כמי שבישרה את הפיצול העמוק בשמאל הגרמני בין הדור שתמך בישראל לבין הדור שנעשה ביקורתי ביותר כלפיה, דור שהוא עצמו נמנה עמו. מסתבר אפוא כי מדובר במחלוקת בין-דורית בגרמניה פנימה, ומניסיוני יכול אני להעיד כי חלק ניכר מן הביקורת על ישראל באותם ימים נבע מן האידאליזם הטוטוני של השמאל הקיצוני הגרמני, שתיעב את המפלגות הבורגניות של תקופת אדנאואר, ושסבר שישראל תרמה תרומה בלתי נסבלת ללגיטימציה שלהן, להצלחתן הפוליטית ולתמיכה האמריקנית בהן.

בשער השלישי ימצא הקורא המעוניין כמה מאמרים מאירי עיניים על תרומת הטמפלרים לפיתוח החקלאות ולניצני התעשייה בארץ ועל תרומתו של מהנדס גרמני להקמתה של מסילת הברזל התגאזית.

בשער הרביעי המוקדש לגרמניה וישראל במאה ה-20 יש אסמכתאות לטענותיו של ביטור על הקשר הביטחוני בין ישראל לגרמניה וגם אסמכתאות להפרכתן. במאמר מאיר עיניים סוקר שלמה שפירו את האינטרסים המשותפים

לשיאה במלחמת ששת הימים. סייע לכך משפט אייכמן, שדוד בן-גוריון תמך אותו כביכול כך שלא פגע בנאצים לשעבר שסבבו את הקנצלר קונרד אדנאואר ובראשם מזכיר המדינה הנס גלובקה. המקור לטענה זו הוא ספרה השנוי במחלוקת של חנה ארנדט 'אייכמן בירושלים',

הקנצלר קונרד אדנאואר עם ראש הממשלה לוי אשכול ורעייתו מרים בעת ביקור במעונם, מאי 1966 (צילום: פריץ כהן)

שההיסטוריון והמשפטן הדגול יעקב רבינסון כבר מנה בו מאות שגיאות ענייניות וסברות כרס בדומה לזו על בן-גוריון וגלובקה. עיקר קצפו של ביטור יוצא על בני עמו שחגגו את ניצחונה של ישראל ב'בליצקריג' של ששת הימים כמין הצתה מאוחרת של ניצחונות רומל במדבר, ולא שעו לסבלם של החיילים המצרים שנדונו למות בצמא שעה שהישראלים התקלחו לעומתם במים זורמים, לפי תיאורו. ב'יהודי החדש' משה דיין גילו הגרמנים את עצמם, בעוד ש'עיתונאים יודעי דבר' הכירו בכך שעבד א- נאצר לא רצה כלל במלחמה כביכול. אין מילת ביקורת על משטרו של נאצר ועל מחויבותו להשמיד את ישראל, על הנשק שזרם לצבאותיו

הלופטוואפה הגרמני, ושחסכו חיי אדם בשעת לחימתו ביוגוסלביה לשעבר. אין הקורא יכול להימלט מן האירוניה שבעצם השימוש בשמו של חיל האוויר הגרמני בעניין זה. והוא הדין בפירות הדברים שגילה שפירו על שיתוף הפעולה בין המוסד לבין המוסד הגרמני בראשותו של הגנרל ריינהרד גהלן, מי שהיה ממונה על הביון של היטלר במזרח אירופה, וכבר אז נכשל לחלוטין במשימותיו – מתברר שהישראלים סייעו לגהלן לשקם את שירות המודיעין הגרמני לאחר שאיש גסטאפו לשעבר ששירת בו הסגיר את כל סודותיו לסובייטים.

ואולם בהתחשב במדיניותה של גרמניה המאוחדת לאורך ימים לא ברור כלל אם קשרים ביטחוניים אלה יתקיימו גם בעתיד. אחרי הכול נשען שלטונו של הקנצלר גרהרד שרדר על ברית בין מפלגתו הסוציאל-דמוקרטית לבין הירוקים, שרבים מתומכיהן גמנים עם דורו של ביטנר ותומכים בהשקפותיו. עמדתה של ברלין בפרשת עיראק מושפעת במידה רבה מהלך רוח פציפיסטי ואנטי-אמריקני, שיש בו מרכיבים אנטי-ישראליים מובהקים. אכן גרמניה היטלטלה בהשפעת ההיסטוריה שלה בין לאומנות קיצונית לבין אוניוורסליות ופציפיזם קיצוניים, וקשה לנחש את התמהיל של אלה לכלל פוליטיקה מעשית לעתיד לבוא.

שהובילו לשיתוף פעולה ביטחוני בין ישראל לגרמניה מעבר למשקע הרגשי ההיסטורי שהונח ביסוד הקשרים הללו. לדברי שפירו תרם שיתוף הפעולה הזה ליתרונות ישראליים חשובים בשדה הקרב היבשתי במלחמת ששת הימים, בשדה הקרב הימי במלחמת יום הכיפורים ובשדה הקרב האווירי במלחמת לבנון של 1982. ואולם עיקר טענתו הוא ששני הצדדים הפיקו תועלת רבה משיתוף הפעולה המודיעיני, הטכני, ההנדסי והתכנוני שהלך ונוצר ביניהם במשך השנים, ושממשך גם לאחר איחוד גרמניה. התועלת שהפיק הצד הגרמני משיתוף פעולה זה חרגה מעבר לתועלת הפוליטית שהפיקה הרפובליקה הפדרלית בראשית ימיה משיתוף הפעולה עם מדינת היהודים, בייחוד ביחסים עם ארצות-הברית – פטרוניתה הבכירה של גרמניה בנאט"ו. המדובר במידע שסיפק המוסד על המתרחש בגוש המזרחי, תחום ששירות המודיעין של בון נכשל בו באורח מביש; במידע על קבוצות טרור ערביות ובהקמת הי"מ הגרמני לפי הדגם הישראלי בעקבות רצח הספורטאים הישראליים במינכן; בשימוש שעשו הגרמנים בשלל סובייטי שנפל בידי ישראל כדי לפתח את טנק המערכה שלהם, ובמערכות נשק אלקטרוניות שפיתחה ישראל כדי להגן על מטוסי חיל האוויר, המשמשות עד היום את

החמצת הזדמנות לתחייה קיבוצית בשל פוליטיקה נושלת

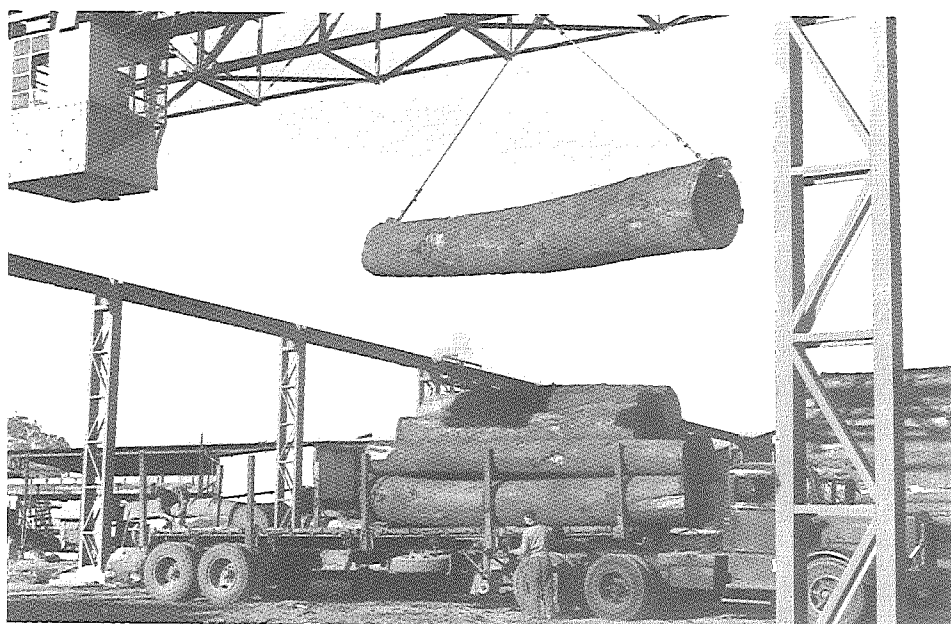
אלי אברהמי

אבי אהרונסון, הקמת התק"ס: מאיחוד קיבוצי
להחמצה פוליטית, אפעל: יד טבנקין, תשס"ג, 290
עמ'

המשבר שבו נתונה התנועה הקיבוצית מאמצע
שנות השמונים של המאה שחלפה נחשף במלוא
חומרתו חמש שנים לאחר שהוכרז תג'יגת באמצע
שנת 1980 על מיוזג 'איחוד הקבוצות והקיבוצים'
ו'הקיבוץ המאוחד' והקמת ה'תנועה הקיבוצית
המאוחדת'. עם הקמתה הסתופפו במסגרתה
154 קיבוצים ובהם כ-75,000 נפש. אולם
התהליכים החברתיים, הכלכליים והאידיאולוגיים
שחולל המשבר במערכות הפנים-קיבוציות -
בתנועות וביישובים - כבר נצפו בשטח והיו
גלויים לכל מתבונן פקוח עין. בה בעת התרחשו
תמורות מפליגות במערכות הכלל-לאומיות -
הממלכתיות והפוליטיות - ואלה תרמו את חלקן
למשבר לא רק בקיבוץ אלא במשק הישראלי
ובחברה הישראלית כולה. השבר החמור
בקיבוצים נחשף ועלה אל פני השטח דווקא לאחר
שילוב הכוחות, ובעת שגדמה היה שהתנועה
שהתאחדה זה מקרוב מבטאת עצמה כלכלית,
ארגונית, אידיאית ואיכותית שיש עמה בשורה.
לא רק בקיבוצים ובהנהגתם, אלא גם בציבור
הרחב רווחה הדעה כי קמה 'תנועה חדשה בעלת
עוצמה ואיכות מיוחדת במינה בחברה הישראלית'
(דבר, 26 ביוני 1979, מובא בספרו של אהרונסון,

עמ' 200); 'אם הוא [האיחוד הקיבוצי] נועד
להחזיר את עטרת הייחוד המהפכני של התנועה
הקיבוצית ליושנה - משמעותו והשלכותיו יהיו
מעבר לכל הקווים ולכל התחומים בחברה
ובמדינה' (מערב, 28 ביוני 1979, שם).

הציפיות לא התממשו והתקוות נכזבו בשל
יותר מסיבה אחת, אך דומה שאין צורך להפריז
כלל באחריותה של הנהגת התנועה לכישלון כדי
לראות בה אחראית מרכזית. הנהגת התק"ס לא
פירשה נכון את המתחולל בבית הקיבוצי פנימה,
והייתה מסונוורת מהעצמה הכלכלית, החברתית
והפוליטית של התנועה החדשה. לעומת זאת
לשינויים המפליגים - והחמורים מבחינתה -
שהתרחשו במדינה מאז המהפך של 1977 דווקא
הייתה ההנהגה ערה; למעשה זרמי המעמקים
הפוליטיים והחברתיים חתרו מתחת ליסודות
המבנה הפוליטי והחברתי-כלכלי של המדינה
עוד בטרם המהפך האלקטורלי. ראשי 'הקיבוץ
המאוחד' ו'איחוד הקבוצות והקיבוצים' פתחו
במהלכים לקראת איחוד התנועות בין השאר כדי
להתמודד עם השינויים שחלו סביב המהפך.
מחקרו של אהרונסון בוחן בפירוט רב מהלכים
אלה, חושף את מניעיהם של בעלי התפקידים
הראשיים והמשניים בשתי התנועות, מתאר את
הלכי הרוח בקרב החברים מן השורה, את מידת
מעורבותם (המעטה) ואת ציפיותיהם שלהם
בהשוואה לאלו של המנהיגים, ועומד על הפער
במטרות בין ראשי התנועות שניהלו את השיחות
וכן בינם לבין מרבית החברים מן השורה
בקיבוצים. ההנהגות, ובצדן קבוצות הפעילים
שבמרכזי התנועות, היו מעורבות בשיתות
המתמשכות, בעוד החברים בקיבוציהם, ככל
שנתנו את דעתם על המתנהל בין הצמרות,
התקשו להשלים עם התמשכות הדיונים, משום
שמדובר היה באיחוד של מי שנראו בעיניהם
כמאוחדים ממילא (עמ' 106-108). הרי מערכות

המפעלים הגדולים
הצריכו עבודה
שכירה. מפעל 'קלת'
בקיבוץ אפיקים,
דצמבר 1959
(צילום: פריץ כהן)

מאבק ההנהגות הצעירות במחקרו חושף אהרונסון שעיקר מעייניהן של שתי ההנהגות הצעירות בתנועות היה בתחום הפוליטי-המפלגתי, ואילו השאלות הקיבוציות ה'טהורות' היו משניות. לעומת זאת בקרב חברים בקיבוצים 'הפן הפוליטי של האיחוד תפס מקום משני', ומאמציו של מוסה חריף להבליט את הפן הפוליטי על הפן החברתי לא השפיעו על חברי 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' (עמ' 192). נחמן רוז, שכהן בעבר כמוזכיר 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' ושהיה מעורב במשא ומתן, העיד כי מרבית המאמץ הושקע בגיבוש קווי הפעילות המפלגתית והמבנה הארגוני-הפוליטי של התנועה (עמ' 193). בעיני הנושאים ונותנים נחשב יותר הדיון המתמשך והמייגע על דרך הפעילות הפוליטית בתנועה המאוחדת לכשתקום, היינו אם פעילות זו תתנהל כב'קיבוץ המאוחד', שבו נדונו שאלות פוליטיות ומפלגתיות בכל קיבוץ באספה הכללית של

החינוך באזורים רבים כבר היו משותפות לקיבוצי שני הזרמים (ובמקומות מסוימים גם עם המושבים) ואיבדו מייחודן לשעבר; מערכות כלכליות ויצרניות רבות, בעיקר במפעלים האזוריים ובמועצות האזוריות, פעלו במשותף, ואף הזיקה הפוליטית של שתי התנועות, שבעבר הייתה נתונה לשתי מפלגות יריבות, הייתה זה כבר לאחת עם כינונו של 'המערך' בין מפא"י, 'אחדות העבודה' ורפ"י, וביתר שאת עם האיחוד המלא וכינון מפלגת 'העבודה' בשנת 1968 (עמ' 108-110). אף בסוגיה החמורה של העסקת שכירים בקיבוצים, שבעבר הבחינה בחדות בין 'הקיבוץ המאוחד' ל'איחוד הקבוצות והקיבוצים', ניטשטשה ההבחנה עם הכרסום שחל גם ב'קיבוץ המאוחד' בתקופתו של עקרון העבודה העצמית. ה'שטח' הקדים את הנהגות התנועות בכל האמור באורחות חיי היומיום בקיבוצים פנימה ולכן גם בהבנה שאין עוד למעשה מקום לשתי תנועות נפרדות.

התנועה ומנהיגיה (בעיקר ב'קיבוץ המאוחד'), ולמעשה ביטא הוויכוח על האיחוד מאבק בין דורי בין האליטה הצעירה החדשה ובין זו הוותיקה שביקשה לשמר את כוחה. ומלבד זאת נאבקה כל הנהגה ברעותה; למרות האינטרס המשותף לאחד את התנועות הן כבר חשבו על היום שלמחרת: בידי מי תהא ההגמוניה בתנועה, שתשמש כבסיס ומנוף בחתירה למנהיגות במפלגת העבודה. עבור חלק מההנהגה, בעיקר חריף, זו הייתה עיקר חשיבותו של האיחוד, ולא משמעותו הפנים-קיבוצית. חברים ב'איחוד הקבוצות והקיבוצים', מתנגדיהם של חריף וחבורתו, אכן האשימו אותו ואת הצמרת המצומצמת שעמו שכל מטרתם קידום הפוליטי (עמ' 193). חריף, בעצה אחת עם יעקב לוינסון, חברו מאז ימי תנועת הנוער, עסק במרץ רב בבניית כוח מרכזי במפלגת העבודה כדוגמת ה'גוש' במפא"י, כוח שאמור היה להיבנות על דור הבניים במפלגה (עמ' 192).

לפיכך משקם אלון והציג את מועמדותו למנהיגות המפלגה, והחבורה הצעירה בהנהגת 'הקיבוץ המאוחד' התייצבה לתמוך בו משום ש'הבינה כי מאבקו של אלון הוא [גם] מאבקה שלה על המנהיגות בתנועה החדשה' (עמ' 232), גבר חששם של ראשי 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' – שמקצתם היו תומכי פרס מאז ימי רפ"י – מפני השתלטות 'הקיבוץ המאוחד' ובעיקר משיבוש מהלכיהם הפוליטיים. לפיכך הואט המשא ומתן על איחוד התנועות. אולם שוללי איחוד התנועות מקרב הפעילים ב'איחוד הקבוצות והקיבוצים' דווקא טענו נגד הנהגתם שהיא נגררת אחר אלון, המכין את האיחוד כקרב קפיצה אישי (עמ' 226). כעבור זמן, גם לאחר שהואץ מחדש קצב המשא ומתן – עם בחירתם של שני מזכירים חדשים, כל אחד בתנועתו, שנועדו לכהן יחדיו בראש התנועה

החברים וכן במזכירות התנועה ובמרכזה, או שתתנהל כב'איחוד הקבוצות והקיבוצים', שבו נדונו שאלות אלה במזכירות ה'מחוז' שהוקם לשם כך, ולא עלו לדיון במוסדות התנועה או הקיבוץ. אהרונסון מצביע על חילוף העמדות האירוני שחל בעניין זה במהלך הדיונים לקראת האיחוד: לנוכח התחדדות העימות הסיעית במפלגת 'העבודה', תחילה בין אלון לפרס

יגאל אלון, 1977
(צילום: יעקב סער)

ולאחר מכן בין רבין לפרס, והתגבשות מחנות יריבים במפלגה פנימה, החל חריף, מזכיר 'איחוד הקבוצות והקיבוצים', לטשטש את ההבחנה בין מזכירות התנועה למזכירות ה'מחוז' בדיון בעניינים פוליטיים, בעוד 'הקיבוץ המאוחד', בהשראת ישראל גלילי ובניסוחו, הציע להבדיל בין מזכירות התנועה למזכירות ה'מחוז' גם בתנועה שתקום (ראו למשל עמ' 136-140).

ההנהגות הצעירות בשתי התנועות עמדו במאבק כפול. כל אחת נאבקה בביתה פנימה בשוללי האיחוד, שעמם נמנו חלק מוותיקי

החדשה – 'התברר לכל... כי האינטרס האישי והקבוצתי עומד מעל האינטרס התנועתי' (עמ' 266).

תרבות של פוליטיקה אישית

אלו אשר קיוו שהתנועה הקיבוצית תאמץ תרבות פוליטית שונה מזו שהתבססה במערכת הפוליטית הכללית, תרבות שהמניע האישי משני בה לעקרונות ולערכים שהתנועה או המפלגה משרתת במאבקיה, נחלו אכזבה. הפוליטיקה הפרסונלית, החפה כמעט מעקרונות וערכים, מצאה לה אחיזה גם בפעילות הפוליטית של התנועה הקיבוצית.

השתרשותה של התרבות הפוליטית ששררה בחברה הכללית גם בקרב פעיליה הפוליטיים של התנועה הקיבוצית נבעה לפחות בחלקה מן השינוי שהתרחש בתנועה הקיבוצית, שהפכה מתנועה חברתית משימתית בעלת ראייה כלל-חברתית לקבוצת אינטרס פרטיקולרית. תנועה חברתית המתיימרת להיות אליטה משרתת מונעת ראש לכול על ידי שיקולים של שירות לטובת הכלל (או בגרסה החלוצית-האוונגרדית: של שירות הטוב הכללי); קבוצת אינטרס לעומתה מונעת על ידי אינטרס, בדרך כלל אינטרס פרטיקולרי שלה עצמה, שהיא מבקשת לקדם, גם אם הוא נעטף במעטה אידאולוגי המשווה לו דימוי של דאגה לכלל. על מנהיגי קבוצת אינטרס לנהוג לפי כללי התרבות הפוליטית השלטת בחברה.

המחבר מסכם את איחוד התנועות כהחמצה פוליטית. קביעתו מוצדקת אם מקבלים את ניתוחו שההנהגה הצעירה בשתי התנועות, יותר משחתרה לתחייה ערכית של עקרונות הקיבוץ ושל רעיון הקיבוץ, ביקשה להשיג מטרה פוליטית. ההנהגה, שהבינה נכון את משמעותו של המהפך הפוליטי בשנת 1977, פעלה לבסס

לתנועה הקיבוצית ולעצמה עצמה פוליטית במפלגת 'העבודה', כדי להתייצב בה ובראשה מול הסחף הערכי והאידאולוגי בחברה הישראלית, סחף שסומל במהפך. לשם כך הניעה את מהלכי איחוד התנועות, אך עד מהרה שקעה בעיקר במאבקי כוח פנימיים, לא זכתה בעצמה הפוליטית ששאפה אליה וכשלה בהתמודדות, שדומה שכלל לא התכוונה לעשותה, עם המגמות החדשות שחדרו לקיבוץ פנימה.

אהרונסון אינו מבליט די את העובדה שההחמצה הגדולה והמשמעותית לקיבוץ לא הייתה דווקא בתחום הפוליטי אלא בשעת הכושר לחולל התחדשות, מעין תחייה מחדש, של הקיבוץ, שכלל תנועה חברתית מיצה את שלב הפריצה המהפכנית ושקע ברפיון שבשגרת יום קטנות. לאטה התרחשה בקיבוצים התמסרות למעמי 'החיים הטובים', שאפשרה הרווחה החומרית (המדומה?). הקיבוץ נזקק לטלטלה ערכית-רעיונית ולא רק ארגונית, לבחינה מחדש של עקרונות וערכים, להתמודדות עם מגמות של התפרקות מערכים של סולידריות חברתית, משימתיות חלוצית ומתח של הגשמה במקום קריאה למתח של הגשמה אישית ותנועתית, חדשנית ומותאמת לתקופתה, נפוצה בחצרות הקיבוצים סיסמה זעיר בורגנית של חתירה להעלאת רמת החיים. חברי הקיבוצים, שהנהגתם לא הציבה בפניהם אתגר ערכי-תנועתי, נכנעו לעייפות הנובעת מחיים של מתח הגשמה מתמיד, שבו היו נתונים מראשית ימיהם של הקיבוצים, והסתגלו לרוחות החדשות שנשבו בחברה הישראלית הכללית. בכך איבד הקיבוץ אחד ממאפייניו הייחודיים שהעניקו לו בעבר – בעיני חבריו ובעיני חלק ניכר מהציבור הכללי – את מעמדו כאליטה משרתת, הזכאית ליוקרה ולתגמולי מיצב (סטטוס) שבצדם גם הענקות חומריות.

במחקר על מעמדו של הקיבוץ במערכת הפוליטית אשר נערך עשור לאחר הקמת התק"ם,¹ נמצא בין היתר שהתרבות הפוליטית החדשה שהשתרשה בתנועה הקיבוצית הייתה אחד הגורמים שכרסמו בבסיסי עצמתה הפוליטית. הפרסונליזציה והזיקה של הפעילים למוקדי סמכות והשראה מחוץ לתנועה הקיבוצית התחרו עם מוקד הסמכות התנועתי על נאמנותם של פעילים. המחויבויות למוקדי סמכות חיצוניים נטרלו את יכולתה של התנועה לקבוע עמדות פוליטיות ציבוריות אחדות ולהוות גורם בעל משקל שיש להתחשב בדעתו, מה גם שחל פיצול באחדות העמדה והביטוי. כל אלה החלו עם המשא ומתן בין התנועות על איחודן, כפי שמיטיב אהרונסון להראות במחקרו.

הכוונה המוצהרת של שתי ההנהגות בתנועות לפעול להתארגנות פוליטית מפלגתית חדשה, בעיקר לאחר מלחמת יום כיפור וביתר שאת לאחר המהפך של 1977, הייתה כנה וביטאה צורך חברתי ולאומי אובייקטיבי. אך היא כשלה, כפי שמנתח אהרונסון, משום שהאחדות הקיבוצית אמורה הייתה, לפי תכניתן של ההנהגות, קודם כול לקדם את המעמד הפוליטי של התנועה הקיבוצית כדי שתשמש עמדת זינוק לאישים מתוכה.

מחקרו של אהרונסון נועד לתעד את מהלכי הקמת התק"ם ולנתחם, לא לבחון אילו חלופות היו אפשריות והכרחיות למדיניות שהתמקדה בבניית כוח פוליטי. רמז לחלופות אלה הוצג בדפים אלה. מטבע הדברים אין ביכולתי

להרחיב כאן את הדיון בסיכוייהן של חלופות אלה, שהרי ממילא חרגו הדברים מתחום עניינו של הספר הנסקר.

בשולי סקירה זו מתבקשות הערות תיקון. לאורך כל הספר מדובר על 'התנועה לאחדות העבודה' (למשל עמ' 41, 117), בשעה שהכוונה למפלגת 'אחדות העבודה - פועלי ציון'. 'התנועה לאחדות העבודה' קמה עם פרישת סיעה ב' מ'מפלגת פועלי ארץ-ישראל' (מפא"י) בשנת 1944, ושמה שונה עם איחודה עם 'פועלי ציון שמאל' בשנת 1946. בשנת 1948 הקימה עם 'השומר הצעיר' את 'מפלגת הפועלים המאוחדת' (מפ"ם). מפלגת 'אחדות העבודה - פועלי ציון' קמה מחדש כמסגרת עצמאית בקיץ 1954 (והתקיימה עד ראשית 1968, עת קמה מפלגת 'העבודה'). לכאורה זוטות, שהרי בכל גלגוליה של 'אחדות העבודה' היה 'הקיבוץ המאוחד' לזו המפלגה, אך במחקר היסטורי נדרש דיוק גם בשמות.

ככמה מקומות נזכרים כינוסים של חברי קיבוצים עם חברי איגודים מקצועיים ואנשי רוח שביטאו, אחרי מלחמת יום כיפור, מחאה כנגד הנהגת 'העבודה'. בכינוסים אלה עלתה הסיסמה 'כך אי אפשר עוד' ולא כנאמר בעמ' 129 ו-145. במקומות רבים משתמש המחבר בטרמינולוגיה המקוצרת שהייתה מקובלת ב'קיבוץ המאוחד': 'הקיבוץ' היה התנועה כולה ולא יישוב יחיד; 'מוזכירות הקיבוץ' הייתה מוזכירות התנועה כולה ולא מוזכירות של קיבוץ יחיד וכיוצא באלה קיצורים העלולים להקשות על קורא שאינו בקי.

1 א' אברהמי, הקיבוץ במערכת הפוליטית: אובדן רצון ופיתוח מעמד (מחקר הקיבוץ במפנה המאה, ב), אפעל 1992.